

УДК 341.4

Н. А. Зелінська

ПОНЯТТЯ «МІЖНАРОДНИЙ ЗЛОЧИН» В ІСТОРИКО-ПРАВОВОМУ РАКУРСІ

Поняття міжнародного злочину сягає своїм корінням в русло природно-правових поглядів. Г. Гроцій стверджував, що солідарному переслідуванню з боку держав підлягає особа, яка вчинила природний злочин. З позицій природного права вважалося самозрозумілою річчю, що держава, яка визнає міжнародний порядок, у разі вчинення злочину поза її територією, може сама покарати злочинців, що перебувають в її владі, чи передати їх для цієї мети іншій владі [1, 508–509]. Г. Гроцій та Е. де Ваттель звертали увагу на те, як буває небезпечно для суспільства, коли злочинець легко знаходить собі притулок, і доходили висновку про обов'язок держав підтримувати одна одну в застосуванні правосуддя, втіленого у принципі «видай або суди». З ними погоджувалися Бурламакі, Кент, Рутефорт, Хейнесіус, Шмелзінг та інші відомі вчені, позиція яких базувалася на природноправовому трактуванні міжнародного злочину. Школа Пуфендорфа, заперечуючи концепцію Г. Гроція (у цій частині), вбачала у прикладах видачі, що існували в середні століття й у стародавності, не прояв природного права, а окремі випадки, що їх продиктував примус. Пуфендорф у своїй знаменитій книзі «Елементи міжнародного права» (1729) розглядав видачу як зобов'язання, що випливає зі спеціальної угоди, і акцентував увагу на фактах видачі осіб, які обвинувачувались у політичних правопорушеннях. Як і Пуфендорф, Білльо та його прихильники — Віллефорт, Кардаїлак, Фіоре — стверджували, що до XIX ст. видачу тягли не кримінальні злочини, а політичні конфлікти.

Якщо виходити з тези, що злочин — це діяння, яке є підставою для вжиття заходів кримінальної репресії, можна дійти висновку, що міжнародний злочин — це діяння, яке є підставою для вжиття заходів міжнародної кримінальної репресії, тобто солідарного кримінального переслідування з боку держав. Концепція міжнародних злочинів у широкому розумінні охоплює всі злочини, що спричиняють виникнення правового інтересу міжнародного значення [2, 335]. У цьому контексті міжнародний злочин — це заборонене національним і/чи міжнародним кримінальним правом соціально небезпечне діяння, що підлягає солідарному кримінальному переслідуванню в рамках міжнародної і/чи національної кримінальної юрисдикції.

Ступінь солідарності держав у кримінальному переслідуванні злочинів може бути різним. Отже, існують різні градації поняття «міжнародний злочин». М. А. Захаров (1917) справедливо зазначав, що «охорона особистості та її інтересів у сфері міжнародно-правових відносин за допомогою видання і дії відомих каральних норм досягається трьома способами: 1) створенням спеціальних писаних і звичаєвих норм міжнародного права; 2) міжнародними угодами, що зобов'язують національний закон держави карати порушників умов цих угод; 3) організацією надання міжнародної допомоги однією державою іншій

у справі здійснення покарання за вчинений злочин» [3, 231–232]. Таким чином, М. А. Захаров позначив три напрями формування поняття міжнародного злочину: 1) злочин, який «створюється» нормами міжнародного права; 2) злочин, «створюваний» національним законом під впливом міжнародного права; 3) злочин, що є підставою для надання державами взаємної міжнародно-правової допомоги у здійсненні кримінальної репресії.

Що ж слід розуміти під міжнародною кримінальною репресією? У вузькому значенні — це накладення кримінального покарання міжнародним кримінальним судом; широке значення охоплює всі спільні дії держав із вжиття заходів кримінальної репресії в рамках національної та міжнародної кримінальної юрисдикції, що виражаються, зокрема, в екстрадиції правопорушника. Без видачі обвинувачуваної особи, тобто передачі її під юрисдикцію держави, що порушила кримінальне переслідування, є неможливим досягнення мети кримінального правосуддя (інші форми юридичної взаємодопомоги держав у кримінальних справах відрізняються від екстрадиції тим, що не обмежують особисту недоторканність передбачуваного злочинця). Таким чином, міжнародними злочинами — у широкому контексті — є, у першу чергу, національні за джерелом кримінально-правової заборони правопорушення, що викликають колізію юрисдикцій і ініціюють екстрадиційну процедуру. Притому, що такі діяння не завжди становлять реальну небезпеку більш ніж для однієї держави, вони є «міжнародно-визнаними» правопорушеннями.

Професор Л. Камаровський наголошував, що видача «є дією, яка однаково відповідає як ідеї справедливості, так й інтересам держав, що полягає у припиненні порушень кримінального закону» [4, 41]. У статті М. М. Коркунова «Досвід конструкції міжнародного кримінального права» говорилося, що за відсутністю загального міжнародного визнання прав публічних впливає непоширення міжнародної репресії: 1) на злочини політичні; 2) на злочини релігійні та 3) на поліцейські правопорушення. «Міжнародна кримінальна репресія, як приватний вид охорони проти порушень, застосовна тільки до порушень таких прав, що вже одержали міжнародне визнання, — констатував автор. — Притягнення до слідства, віддавання до суду, сам суд, а також видача — усе це є також здійсненням каральної влади» [5, 469]. «Без сторонньої допомоги відправляти свою судову діяльність держава може тільки у тих межах, в яких їй належить примусова влада. Поза цими межами вона має потребу у сприянні інших держав. Міжнародне право прагне саме дати можливість кожній державі переслідувати кримінальними засобами кожне зазіхання на охоронювані її правом інтереси, де б його не було вчинено», — підкреслював декан Новоросійського університету П. Є. Казанський (1904) [6, 481].

Багато авторів XIX ст. визнавали існування «морального обов'язку» держав солідарно переслідувати осіб, які обвинувачувались у скоєнні правопорушень, що відрізнялися «універсальною злочинністю» [7, 31]. У цей час була популярна теорія так званого «етичного мінімуму». «Право є нижчою межею чи деяким мінімумом моральності, однаково для всіх обов'язковим», — писав 1897 р. В. Соловйов [8, 37]. Цей підхід мав своїх прихильників навіть у радянській

юриспруденції. Відомий радянський вчений А. А. Герцензон 1955 р. виділяв як одну із самостійних ознак злочину його аморальність [9, 51–53]. Однак чи існують правопорушення, що відрізняються «універсальною аморальністю й універсальною злочинністю»? Чи можна виробити універсальне уявлення про злочин, що підлягає солідарному кримінальному переслідуванню з боку різних за своїм суспільним і соціальним устроєм, політичними інтересами та ідеологічною спрямованістю держав? Навряд чи можна знайти переконливу і вичерпну відповідь на це запитання, яке належить до категорії «вічних».

Існує думка про неможливість створення загальної теорії злочину, оскільки жодне діяння не може завжди і скрізь вважатися злочинним [10, 192–193]. Є досить поширеною точка зору, відповідно до якої не існує взагалі будь-яких форм діяльності, девіантних за своєю природою, *sui generis* [11, 24–25]. Проте, як писав М. С. Таганцев, «життя всіх народів свідчить нам, що завжди і скрізь відбувалися і відбуваються діяння, що на різних підставах не тільки визнаються недозволеними, але й тягнуть відомі заходи суспільства чи держави, спрямовані проти осіб, що їх учинили, діяння, визнані злочинними» [8, 1].

Зміст поняття «міжнародний злочин» визначається, насамперед, міжнародно-визнаним характером цінностей, на яке він зазіхає. Звичайно, говорити про міжнародний злочин як про діяння, злочинність якого є «міжнародно-визнаною», можна лише за великої міри умовності. Проте визнання існування загальнолюдських цінностей припускає загальнолюдське, універсальне, визнання злочинності серйозних зазіхань на них. У цьому розумінні поняття «міжнародний злочин» може бути інтерпретоване як діяння, що є «міжнародно-визнаним» злочином.

Поняття «міжнародний злочин» може трактуватися не тільки як «міжнародно-визнане», але і як «міжнародно-небезпечне» правопорушення. Джерела такого розуміння міжнародного злочину є дуже глибокими. Історично формування поняття міжнародного злочину як злочину, загального для всіх держав, пов'язується, у першу чергу, з піратством — класичним міжнародним злочином, який виокремився з маси правопорушень як злочин *jure gentium*, що становило небезпеку для світового співтовариства і підлягало універсальній юрисдикції. Пірати були ворогами роду людського — *hostis humani generis*. Під піратством, чи морським розбоєм, розумівся збройний напад на корабель, який вчинили приватні особи у відкритому морі, для захоплення цього корабля, вантажу, що знаходиться на ньому, або осіб, що знаходяться на ньому. Іншим міжнародним злочином називалася работоргівля. Універсальна злочинність таких діянь пов'язувалася з універсальною юрисдикцією: «Спільність інтересів усіх культурних держав стосовно деяких сфер діяльності веде до того, що за деякі діяння, спрямовані проти загальних інтересів, карають, не звертаючи уваги на місце вчинення діяння, за законами держави, що затримала злочинця, — стверджував Ф. Лист (1909). — Такими спільними інтересами є: міжнародний торговий обіг; безпека великих шляхів сполучення; забезпечення монетної і грошової справи; захист від міжнародних ворогів — «*hostes generis humani*», якими є: морські розбійники, работорговці чи торговці жінками, шах-

раї, анархісти, що користаються для злочинів динамітом» [12, 221]. Із постійним збільшенням мобільності злочинців і розвитком міжнародних відносин дедалі все більше поширювалися злочини, що так чи інакше порушували інтереси декількох чи багатьох держав. Під впливом цього процесу ствердилася думка, що злочини, які вчинили фізичні особи, завдають шкоди не тільки окремим державам, але й загальній моралі і світовій громадській свідомості. Проте кваліфікація піратства як міжнародного злочину була обумовлена більшою мірою політичними й економічними інтересами держав у відкритому морі, ніж «міжнародною мораллю».

«З появою піратства, работоргівлі, фальшивомонетництва, незаконного розповсюдження наркотиків та інших злочинів, що зазіхають на інтереси декількох держав, з'явилася неминучість співробітництва між ними», — пише В. П. Панов [13, 9]. Вже в ХІХ ст. Л. Камаровський наголошував: «Одна з рис, що характеризують наше століття, полягає в посиленні і швидкому зростанні так званого інтернаціоналізму, тобто зносин приватних і державних, які, на зразок величезної мережі, дедалі міцніше і більше пов'язують народи між собою... Зносини між народами одержали доти небачені розміри завдяки двом світовим відкриттям: пари й електрики. Завдяки телеграфам ми стаємо деякою мірою співучасниками у всіх подіях, що будь-де відбуваються на нашій планеті. Усе це вимагає визнання безпеки осіб і товарів по всіх артеріях пересування» [14, 467]. Інтернаціоналізація злочинності призводила до того, що правопорушення дедалі частіше виявлялися у сфері різних державних юрисдикцій. Цей процес сформував поняття міжнародного злочину як соціально небезпечного діяння, що має інтернаціональну поширеність. Інтернаціоналізовані (транснаціональні) злочини стали основною категорією міжнародного кримінального права в його матеріально-правовій інтерпретації.

На розвиток поняття «міжнародний злочин» значно вплинув так званий «уніфікаційний рух». Уперше питання про уніфікацію кримінального законодавства було сформульовано як актуальне політичне завдання на Брюссельському конгресі Міжнародної асоціації кримінального права 1926 р. На цьому конгресі за пропозицією відомого румунського юриста В. Пелли було прийнято резолюцію, в якій визнавалася «дуже бажаною» уніфікація основних засад застосування репресії. «Підлягає покаранню за законами даної держави незалежно від місця вчинення злочину і громадянства злочинця всякий, хто вчинить за кордоном один із таких злочинів: а) піратство; б) підробка металевих грошей, державних цінних паперів чи банкових квитків; в) торгівля рабами; г) торгівля жінками чи дітьми; д) навмисне уживання будь-якого роду засобів, здатних породити суспільну небезпеку; е) торгівля наркотиками; є) торгівля порнографічною літературою; ж) інші злочини, передбачені міжнародними конвенціями, що уклала дана держава» — говориться в резолюції про міжнародні злочини [15, 19, 32, 36–37]. На думку М. В. Буроменського, у цей період міжнародно-правова доктрина значно випередила практику. У дійсності ж держави ще не були готові до застосування методу уніфікації кримінального законодавства [16, 352].

У роботах, присвячених проблемі уніфікації кримінального законодавства, формувалося вчення про делікти міжнародні в особливому «кваліфікованому» розумінні. В. Пелла виокремлював як об'єкти міжнародної репресії ті діяння, «які зазіхають на основи існування будь-якого цивілізованого колективу». Для позначення таких деліктів використовувалася римська формула «*delicta juris gentium = delicts des gens*», що означає злочини проти міжнародного права, «загальнолюдські» злочини. Такі «ультраміжнародні» зазіхання характерні тим, що спрямовані не проти того чи іншого політичного устрою, а проти будь-яких культурних відносин, проти самого існування сучасної держави. Професор Мадридського університету Сальдана пропонував «філософське поняття інтернаціонального делікту». Він стверджував, що, з погляду філософського, міжнародний делікт — це природний і загальний делікт, що зазіхає на «природне право» народів, і наводив визначення природного права народів, якого надав римський юрист Гай: «Правом народу зветься той порядок, який ретельно оберігають всі народи, що природний розум установлює серед усіх людей» [15, 35].

1930 р. на Міжнародному пенітенціарному конгресі у Празі професори Вебер, Гіппель, Колер, Мендельсон-Бертольд і Наглер подали колективну доповідь з питань уніфікації кримінального законодавства. Професор Вебер спеціально зупинився на питанні про характер дій, що породжують колективну небезпеку», і дійшов висновку, що надати виразне і стиснуте визначення цих дій неможливо. У жовтні 1933 р. на 5-й Конференції з уніфікації міжнародного кримінального права Р. Лемкін запропонував оголосити «*delictio juris gentium*» дії, спрямовані на знищення етнічних, релігійних і соціальних співтовариств. Він поділив такі дії на дві групи: агресія проти фізичних чи соціальних осіб як членів даного співтовариства («варварство») і руйнування культурних цінностей («вандалізм») та запропонував проект міжнародної конвенції про відповідальність за ці злочини. Серед проблем, що привернули увагу організаторів уніфікаційного руху, помітне місце посідала воєнна агресія. Через три роки, на III конференції, за доповіддю Сальдана було прийнято резолюцію про караність пропаганди агресивної війни. Багато вчених розглядали дії нападаючої сторони як безперечні міжнародні злочини, що потребують спеціальних санкцій у порядку інтернаціональної юрисдикції. Так, Політис виокремлював особливу групу злочинів війни і злочинів, родинних їм, вчинення яких створює небезпеку для миру. В. Пелла склав детальний перелік подібних воєнних деліктів міжнародного характеру, до якого належали: ведення агресивної війни, порушення демілітаризованих зон, відмовлення підкоритися рішенню авторитетної міжнародної інстанції, оголошення мобілізації, маневри, що мають за мету демонструвати готовність до війни, погрозу агресивними діями, втручання однієї держави у здійснення суверенних прав іншою державою [15, 29, 37].

У середині 30-х років минулого століття ідея міжнародного кримінального суду, під юрисдикцію якого підпадали б такі злочини, здавалося, була близькою до реалізації. 10 грудня 1934 р. Рада Ліги Націй прийняла резолюцію, що заснувала Комітет експертів для вироблення відповідного проекту міжнарод-

ної конвенції. До комітету увійшли представники 11 держав (СРСР, Великої Британії, Франції, Бельгії, Іспанії, Італії, Угорщини, Польщі, Румунії, Швейцарії, Чилі). Підготовлені під час сесії комітету (у 1935, 1936, 1937 рр.) попередні проекти документів лягли в основу прийнятих на проведеній з ініціативи Ліги Націй Міжнародній конференції (Женева, 1–16 листопада 1937 р.) Конвенції про запобігання тероризму і покарання за нього і Конвенції про створення міжнародного кримінального суду. Учасникам Конвенції про створення міжнародного кримінального суду надавалося право передати осіб, обвинувачуваних у злочинах з Конвенції про запобігання тероризму і покарання за нього, у створюваний для цієї мети міжнародний кримінальний суд. Конвенції ратифікувала тільки одна держава, тому вони не набрали чинності. Однак їх прийняття було максимальним наближенням до створення органу міжнародної кримінальної юстиції, що має юрисдикцію щодо національного «за походженням» злочину, і трансформації такого злочину в «міжнародно-каране» правопорушення.

«Міжнародно-караними» є правопорушення, що є підставою індивідуальної кримінальної відповідальності індивіда з міжнародного права. Вони можуть бути умовно названі міжнародно-правовими («злочинами з міжнародного права» чи міжнародними злочинами в строгому значенні цього терміна — *stricto sensu*), оскільки є такими за природою кримінально-правової заборони: відповідальність за ці діяння виникає з міжнародного права незалежно від того, чи відбитий склад таких злочинів у законах держави, під юрисдикцію яких воно підпадає. «Відмінність міжнародних злочинів від інших злочинних дій і, зокрема, злочинів з міжнародним елементом саме в тім і полягає, що внаслідок їхнього тяжкого для міжнародного співтовариства характеру кримінальна відповідальність за такі злочини є міжнародною і її може супроводжувати міжнародна кримінальна юрисдикція стосовно цих осіб. Таким чином, важливим юридично значимим наслідком установлення міжнародної злочинності того чи іншого діяння є виникнення міжнародної кримінальної відповідальності фізичних осіб, що його вчинили. Виникнення ж цієї відповідальності має глибоке нормативне значення й істотно змінює характер процесуальних норм і принципів здійснення судової юрисдикції», — наголошує Ю. О. Решетов [17, 172].

Міжнародний злочин у новому значенні, що раніше не використовувалось у практиці правосуддя, з'явився як категорія, що пов'язана з міжнародною юстицією. Нюрнберзьким і токійським прецедентами міжнародне право реалізувало свою власну конструкцію міжнародного злочину, знайшовши здатність криміналізувати діяння, що не є злочином з національного права. «Після другої світової війни, — писав Д. Б. Левін, — у міжнародному праві склалося поняття міжнародного злочину як кримінального злочину окремих осіб, що вчинила зазіхання на мир між народами, на волю народів і на основні права людини» [18, 26]. Таким чином, поняття «злочин» у його прямому кримінально-правовому розумінні вийшло за межі національного права.

Міжнародний злочин індивіда як персоніфікований злочин держави і підстава індивідуальної кримінальної відповідальності з міжнародного права — таке

поняття міжнародного злочину ствердилося у зв'язку зі створенням і діяльністю Міжнародного військового трибуналу для суду над головними військовими злочинцями Другої світової війни. Воно було принципово відмінним від «національного» злочину. Концепція міжнародно-правового злочину базується на визнанні необхідності кримінально-правового захисту основних загальнолюдських цінностей незалежно від того, чи існують відповідні склади злочинів у національному праві. Це положення, зокрема, відбито у Статуті Нюрнберзького трибуналу, де говориться про злочини, що підпадають під його юрисдикцію, «незалежно від того, чи були ці дії порушенням внутрішнього права країни, де їх було вчинено, чи ні» (п. «з» ст. 6).

Характерно, що у ст. 15 Міжнародного пакту про цивільні й політичні права 1966 р., який проголошує, що «ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні будь-якого кримінального злочину внаслідок будь-якої дії чи недовгляду, що, відповідно до чинного в момент його вчинення внутрішньодержавного законодавства чи міжнародного права, не було кримінальним злочином», сказано: «Ніщо в цій статті не перешкоджає відданню до суду і покаранню будь-якої особи за будь-яке діяння чи недовгляд, що на момент вчинення були кримінальним злочином відповідно до загальних принципів права, визнаних міжнародним співтовариством». Як видно, у Пакті підтверджується міжнародна криміналізація діяння «відповідно до загальних принципів права, визнаних міжнародним співтовариством».

Поняття міжнародного злочину як підстави міжнародно-правової відповідальності індивіда є неоднорідним. Виникнувши під впливом нюрнберзького прецеденту, протягом півсторіччя свого існування воно піддавалося значній трансформації. Сьогодні можна виділити декілька модифікацій міжнародно-правового злочину, що істотно розрізняються між собою: 1) «нюрнберзька», сконструйована нюрнберзьким і токійським прецедентами; 2) «постнюрнберзька», що сформувалася у постнюрнберзький період під впливом національної судової практики і розвитку міжнародного права; 3) «гаазька», формування якої пов'язано з установою й діяльністю міжнародних трибуналів у Гаазі й Аруші; 4) «римська», закладена в Римському статуті Міжнародного кримінального суду.

Як видно, поняття «міжнародний злочин» стосовно злочинної діяльності індивіда одержало два автономні напрями розвитку, що були наслідком, з одного боку, інтернаціоналізації злочинності й — відповідно — інтернаціоналізації кримінального права, а з іншого — появи кримінально-правових норм у системі міжнародного права. Таким чином, епітет «міжнародний» одержує, з одного боку, злочин, що має міжнародну поширеність і є порушенням національної кримінально-правової заборони, і, з іншого — діяння, що безпосередньо порушує міжнародну кримінально-правову заборону та є підставою індивідуальної кримінальної відповідальності з міжнародного права (міжнародний злочин *stricto sensu*). Перша з названих категорій злочинів стала центральним поняттям «транснаціонального кримінального права», друга — міжнародного кримінального права *stricto sensu*.

Література

1. Гроций Г. О праве войны и мира. — М., 1966.
2. Jeschek H.-H. International Crimes // Encyclopedia of Public International Law / R. Berohardt (ed.). — 1985. — Vol. 8.
3. Захаров П. А. Курс общего международного права. — Петроград, 1917.
4. Камаровский Л. Работа института международного права по вопросу выдачи преступников // Русская мысль. — 1884. — № 11.
5. Коркунов Н. М. Опыт конструкции международного уголовного права // Сборник статей П. М. Коркунова 1877–1898 гг. — М., 1898.
6. Казанский П. Учебник международного права публичного и гражданского. — О., 1904.
7. Штиглиц А. Исследование о выдаче преступников. — С.Пб., 1882.
8. Таганцев П. С. Русское уголовное право. Часть общая: Лекции. — 2-е изд., пересмотр. и доп. — С.Пб.: Гос. тип., 1902. — Т. 1.
9. Герцшпоз А. А. Понятие преступления в советском уголовном праве. — М., 1955.
10. Готтфредсон М., Герши Т. Загальна теорія злочину. — Х., 2000.
11. Гилинский Я. И. Социальная патология в современной цивилизации // Криминология. — XX век / Под ред. В. П. Бурлакова, В. П. Сальникова. — С.Пб., 2000.
12. Лист Ф. Международное право в систематическом изложении / Пер. и ред. В. Э. Грабаря. — Юрьев (Дерпт), 1909.
13. Папов В. П. Международное уголовное право: Учеб. пособие. — М., 1997.
14. Камаровский Л. О международном суде. — М., 1881.
15. Трайнин А. П. Защита мира и уголовный закон. — М., 1969.
16. Буромспьский М. В. Деякі судження про поняття міжнародного кримінального права. — К., 1998.
17. Решетов Ю. А. Борьба с международными преступлениями против мира и безопасности. — М., 1983.
18. Левин Д. Б. Ответственность государств в современном международном праве. — М., 1966.

УДК 343.13(477)

Н. В. Неледва

ВПЛИВ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ЩОДО РЕАЛІЗАЦІЇ НОРМ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Успіх подальшої розбудови правової держави неможливий без суттєвого покращення діяльності судових органів. Криза, яку переживає національна судова система, значною мірою зумовлена тією обставиною, що до цього часу не вирішене одне з центральних питань судово-правової реформи — радикальне реформування процесуального законодавства, наближення його до вимог сьогодення. Найменший відхід від демократичних чи гуманістичних засад при правозастосовчій діяльності суду призводить до істотного ущемлення прав людини та заподіяння шкоди авторитетові держави.

Основною формою реалізації норм права судом є правозастосування — владно-організуюча діяльність суду, як компетентного органу держави, що забезпечує в конкретних життєвих обставинах реалізацію юридичних норм шляхом прийняття відповідного процесуального рішення [1, 115].

Правозастосування як одна з вищих форм реалізації права являє собою